

УДК 94:321.64 (477+430):[323.2]
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112071>

Венгерська Вікторія,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
vengerska@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>
Researcher ID: <https://www.researcherid.com/H-5464-2016>
SCOPUS: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57223086307&origin=recordpage>
Ковальчук Іван,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
kovalchuk190586@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2726-2866>
Researcher ID: <https://www.researcherid.com/H-5072-2016>

«НЕГІДНЕ ЖИТТЯ» ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ЖЕРТВИ НАЦИЗМУ В НІМЕЧЧИНІ ТА УКРАЇНІ: ТЕОРІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ І ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ³

Анотація

Метою роботи є дослідження ситуації після Другої світової війни та в наш час у ставленні до пам'ятання про злочини нацистського режиму, що мали відношення до соціальних і расових експериментів. Серед завдань, які автори ставили перед собою – здійснення аналізу особливостей витіснення/«забування» «незручних» сторінок історії на тривалий період у повоєнний час та причини їхнього «повернення».

³ Дана стаття написана в рамках проекту «Європейська інтеграція та Україна: історична пам'ять та міграційні виклики» програми Еразмус+ Модуль Жана Моне і складається із двох частин. Закінчення статті буде опубліковане в наступному випуску журналу «Інтермарум: історія, політика, культура».

Методологія дослідження. Серед методологічних підходів, які використовувались авторами під час підготовки статті: історіографічно-джерелознавчий, методи *memory study*, порівняльних досліджень, історії науки, а також нового міждисциплінарного напрямку – *disability studies*, який пов'язаний із вивченням значення, природи та наслідків інвалідності. **Наукова новизна** визначається у порівнянні ситуації пам'ятання про жертви нацистського режиму, життя яких назвали «негідним», та представлення цієї тематики в історичній та іншій спеціальній літературі, історичній пам'яті та комеморативних практиках Німеччини та України. **Висновки.** Ідеї трактування людей із спадковими та набутими хворобами як «суспільного баласту» народилися в європейському та американському інтелектуальному середовищі задовго до здобуття нацистами влади в Німеччині. Державні програми, спрямовані на примусову стерилізацію, згодом – позбавлення життя людей із інвалідністю в різні способи, під час окупації європейських країн набули «масштабування» у концтаборах і не лише. До тривалого «забуття» цієї сторінки історії долучилися німецький, радянський та американські уряди. Лише з кінця 1980-х рр. розпочинається процес проговорювання та повернення з небуття пам'яті про жертви та відповідальність за злочини. Повільне, але систематичне включення до меморіальних ландшафтів населених пунктів Німеччини та України свідчень про злочини, повертає пам'ять про жертви нацизму та слугує застереженням щодо неможливості порушення загально етичних норм, завдяки яким ми залишаємось людьми.

Ключові слова: Друга світова війна, нацизм, історична пам'ять, історична політика, меморіальний простір, Україна, Німеччина, еваназія.

Постановка проблеми. Війна, яка триває в Україні більше десяти років, спонукає задуматись над проблемами, які вона породжує не лише у геополітичному, а й суто у гуманітарному сенсі. У ХХ ст. людство зіштовхнулось із двома світовими війнами, які призвели як до загибелі мільйонів військових, мирних громадян, так і породили явище, що увійшло у світову культуру під назвою «втраченого покоління». Про травми не лише фізичного, а й психічного (ментального) характеру, отримані учасниками цих воєн, які призвели до складної адаптації у мирному житті, довгий час не прийнято було говорити та згадувати у контексті їх наслідків.

Мета роботи – дослідження ситуації після Другої світової війни та в наш час у ставленні до пам'ятання про злочини нацистського режиму, що мали відношення до соціальних і расових експериментів. Вони були започатковані ще до війни та спрямовувалися на дегуманізацію окремих категорій населення у німецькому, а згодом і в радянському та українському суспільствах, та їхнє відображення в історіографії, меморіальних, мистецьких і культурних практиках. Серед завдань наявний також й аналіз особливостей витіснення/«забування» «незручних» сторінок історії на тривалий період у повоєнний час та причини їхнього «повернення» на даний час.

Виклад основного матеріалу. Породженні результатами Першої світової війни, авторитарні режими, які згодом трансформувались у тоталітарні, серед ключових завдань свого існування та розвитку проголосити створення «кращого світу» та «досконалих» співгромадян. Тоні Джадт запропонував таку оцінку цих режимів та їх телеологій:

«Комуністичних інтелектуалів і їхніх фашистських колег після 1917 р. єднав глибокий потяг до смертної боротьби, та її вигідних суспільних чи естетичних наслідків. Фашистські інтелектуали зокрема зробили зі смерті водночас виправдання і спокусу війни та громадянського насильства: з такого хаосу мали народитися краща людина і кращий світ» (Джадт Т., Снайдер, Т. 2019, с. 111).

Німецькій відповідник такої моделі мав вписуватись у концепцію «чистоти арійської раси» та Третього райху, радянський – комунізму та його атлетичних «будівників». Ідеї «расової гігієни» та «оптимізації» кількості населення для розв'язання економічних проблем, що з'явилися ще наприкінці XVIII ст., та набули популярності у Німеччині після завершення Першої світової війни, призвели спочатку до появи ряду законів, а згодом спеціальної програми під назвами «Евтаназія» та «Дія Т-4», які передбачали стерилізацію та фізичне знищення людей (дітей та дорослих) із розумовою інвалідністю, спадковими та невиліковними хворобами, серед яких були і учасники Першої світової війни.

Методи «ліквідації», «апробовані» на німцях до початку німецько-радянської війни, були «масштабовані» на території Східної Європи, перш за все у концтаборах, а також в Україні, де пацієнтів психлікарень знищували, як і жертв Голокосту. Пам'ять

про цю сторінку історії ретельно «зачищалася» протягом тривалого повоєнного часу. Лише після гучних журналістських розслідувань у 1980-х рр. про це почали відверто говорити у Німеччині та світі. В тих німецьких землях, де розташовувались заклади із знищення людей, зокрема на території Нижньої Саксонії, від 1990-х рр. активізується виставкова діяльність та інші комеморативні практики, спрямовані на вшанування пам'яті жертв згаданих нацистських програм. Щодо Берліна, який має складну повоєнну історію, повернення до меморіальних просторів міста цієї сторінки історії було не простим та триває донині.

Історіографія та джерела: *пам'ять про жертви та історіографія в Німеччині*⁴

Після проведення Нюрнберзького процесу, злочини нацистського режиму на деякий час втратили свою актуальність для європейських країн, у зв'язку з необхідністю розв'язання більш нагальних тоді економічних та політичних проблем. Проте, завдяки активності небайдужих дослідників, періодично готувались збірки документів, які дозволяли звертатись до питань, пов'язаних із злочинною діяльністю представників нацистської влади. Так, в Амстердамі було підготовлено 22-х томне зібрання документів кримінальних вироків 1945–1966 рр., за вбивства, здійсненні нацистськими злочинцями. Перший том зібрання з'явився у 1966 р., а останній – у 1981 р. Серед справ, представлених у ньому, були і ті, які стосувались реалізації евгеністичних програм, стерилізації та евтаназії (Justiz und NS-Verbrechen).

Завдяки дослідженню журналіста-розслідувача Ернста Клеє «Евтаназія в нацистській державі. “Знищення життя, негідного життя”», яке було опубліковане в 1983 р., і згодом неодноразово перевидавалось, ця тема набула розголосу (Клеє, 1983). Поява книги мала ланцюгову реакцію. Цього ж року була видрукувана розвідка Асмуса Фінзена, присвячена діяльності лікарів однієї із установ для людей із психічними хворобами в Нижній Саксонії у нацистський період, яка у заголовку названа «закладом для вбивства» (Finzen, 1983). Протягом наступних років з'явилася ціла низка публікацій, які ґрунтувались на архівних документах, та

⁴ Огляд сучасної української історіографії міститься у другій частині статті, та буде опублікована у наступному числі журналу.

присвячувались політиці націонал-соціалістів у сфері евгеніки та «расової чистоти». Німецькі дослідники концентрували увагу на діяльності конкретних закладів та їх медичного персоналу, в сенсі залучення до реалізації проєктів, спрямованих на фізичне знищення пацієнтів. Так, у 1984 р. Н. Порксен та В. Хейко опублікували розвідку, присвячену знищенню людей із психічними хворобами у будинку для людей похилого віку, розміщеному в місті Льонебург (Нижня Саксонія) (Pörksen, Heiko, 1984). У цьому ж закладі проводились експерименти і над дітьми із вадами здоров'я, у результаті яких за період від 1941–1945 рр. були вбиті 418 дітей, серед яких і діти примусових робітників зі Східної Європи (Lüneburg (Landes-Heil-und Pflegeanstalt Lüneburg; Reiter, R. (2009).

Важливу роль у поверненні з небуття пам'яті про загиблих людей, в результаті реалізації програм із стерилізації, «Евтаназія», «Дія Т-4» відіграли і лікарі-психіатри, діяльність яких спрямовувалась на подолання упередженого ставлення до психіатрії. Також важливим був наголос на необхідності дотримання медико-етичних засад у лікарській справі, як і відповідальності та спокуті за здійсненні злочини. Саме тому, перші наукові конференції та публікації, які з'явилися у Німеччині після початку публічного обговорення у країні цієї проблеми, проводились представниками медичних інституцій. Від 1990-х рр. у Німеччині була запроваджена серія проєктів, спрямованих на підготовку пересувних виставок, у яких містились документи, світлини, свідчення жертв або їх родичів, які демонстрували антигуманну сутність нацистського режиму та готовність частини лікарів служити йому, порушуючи основні постулати клятви Гіппократа. Від цього часу з'являються і дослідження, присвячені регіональним медичним установам, долученим до «реалізації» згаданих програм (Vöhme, K., Lohalm, U. (Hg.). (1993); Engelbracht, G. (1994).

У 2006 р. у Гейдельберзі проходив колоквиум, результатом роботи якого стала збірка публікацій, присвячених аналізу психіатричних медичних записів жертв «Дії Т-4», а саме її централізовано організованої фази (Die nationalsozialistische «Euthanasie», 2010). Тривалий час такі записи вважали знищеними та втраченими, що цілком вписувалось у стратегію свідомого

«забування» подібної сторінки історії. Проте, у німецькій столиці ці документи зберігались, й на сьогодні дослідники мають можливість працювати із фондом R 179 філії федерального архіву Берлін-Ліхтерфельде. Переважна більшість публікацій, до підготовки яких від 2000-х рр. мали відношення німецькі психіатри, ґрунтується саме на справах, представлених у цьому фонді (Söhner, F., Cranach, V., &.. (2017), Steger, F., Görgl, A., &.. (2010) та ін.

Від початку 2000-х рр. дослідження і німецьких істориків, як і психіатрів, присвячувались участі конкретних медичних закладів у «реалізації» програм зі знищення їх пацієнтів. До таких належала і Державна лікарня міста Гюнцбурга. Колектив авторів дослідив збереженні документи у самій лікарні, а також справи фонду R 179 Берлінського архіву, щодо долі чотирьох пацієнтів цієї установи. Серед іншого, автори зосередили увагу і на мові опису та ведення медичної документації. За їх оцінками, практика медичного опису та звітності характеризувалась сумішшю медичної термінології, ідеологічних кліше та звичайної мови. Автори прийшли до висновку, що особливості ведення медичної документації є підтвердженням стигматизації та дискримінації пацієнтів та відображали інституційне насильство. У статті наголошується і на важливості вшанування пам'яті жертв нацистських програм, та необхідності пошуку, реконструкції місць поховання жертв як елементу етичної відповідальності сучасників. (Steger, F., Görgl, A., & Strube, W., Winkelmann, HJ., Becker, T. (2010).

Раймонд Рейтер належить до німецьких дослідників, сфера наукових інтересів яких сконцентрована на питаннях психіатрії за націонал-соціалізму та вшануванню пам'яті жертв націонал-соціалізму й нацистських злочинів. У його науковому доробку значна кількість публікацій (серед них такі: Reiter, 1996; 2005 та інші), присвячених цим питанням. Не останню роль у їх актуалізації відіграла й активна громадська позиція дослідника. Власне, саме поєднання прагнення частини німецького соціуму відновити історичну пам'ять та спокутувати колективні провини й стали головним стимулюючим фактором радикальних змін у політиці пам'яті та сучасному ставленні щодо людей із вадами здоров'я в Німеччині.

Витоки програм із соціального дарвінізму

Результати Першої світової війни для економіки Німеччини мали нищівне значення, оптимізація державних витрат та економія перетворилися на ідею «фікс», яку спробували пов'язати і з концепцією «чистоти раси». Одна із сторінок нацистського минулого країни має відношення до втілення у життя ідей евгеніки та соціал-дарвінізму початку ХХ ст. в особливо цинічний спосіб. Цілі, досягнення яких проголосили ідеологи та натхненники програми, виправдовувались піклуванням про «чистоту раси». Йдеться про програми, які були започатковані прийняттям Нюрнберзького кодексу, що закріпив правила навколо експериментів на людях, а згодом реалізовані у проєктах із стерилізації, «Евтаназія» та «Дія Т-4».

Слід зазначити, що ідеї «оптимізації» народонаселення, шляхом регулювання народжуваності, та інші пропозиції з'явилися в інтелектуальному середовищі ще наприкінці ХVІІІ ст. Уже в перші три десятиліття ХХ ст. набирає популярності евгеніка, нею особливо захоплюються німецькі лікарі, які розробляють політизовану філософію медицини під назвою «Прикладна біологія».

Мало хто згадує про той факт, що евгеніка користувалась популярністю у США. Саме американці надавали і моральну, і благодійну підтримку Третьому рейху для проведення експериментів у галузі евгеніки. Доктор медичних наук Шелтон Рубенфельд, який є виконавчим директором Центру медицини після Голокосту, наголошує на тому, що Голокост був не лише війною проти євреїв, а у відповідності із популярними евгеністичними теоріями – війною проти генетично «неповноцінних» (*Rubinfeld, S. Medicine after the Holocaust*).

Про досить двозначну позицію, яку тривалий час займали США щодо лікарів, які проводили експерименти над людьми, свідчить і той факт, що лише в 2020 р. бібліотека Гарвардської юридичної школи, в межах реалізації проєкту «Нюрнберзькій процес», оцифрувала та виставила у відкритий доступ масив документів, пов'язаний із справами проти лікарів та медичного персоналу, які мали відношення до вбивств людей із інвалідністю: стенограми засідань, обвинувальні акти та інші, серед яких і справи проти лікарів, які дозволяють вивчати зміст та механізми реалізації

нацистських програм зі знищення людей з інвалідністю (Letters and memoranda).

Невтішні результати Першої світової війни для Німеччини стали поштовхом до появи одного з найбільш сумнівних (з етичної точки зору) текстів у ХХ ст. Така оцінка стосується як самого змісту, ключові ідеї якого знайшли відображення вже в самій назві – «Знищення негідного життя», так і фаху його авторів. Йдеться про юриста Карла Біндинга та лікаря-психіатра Альфреда Гоге (Binding, K., Noche, A. 2012). Ідеї, висловлені в цій книзі, фактично заклали підґрунтя для прийняття як політичних рішень, так і формування суспільної згоди щодо питань «позбавлення від баласту». Саме так позначались авторами невиліковно хворі люди, перш за все, із психічними розладами (серед яких були і ветерани Першої світової війни), люди зі спадковими генетичними хворобами.

Із властивою німцям педантичністю, уже після приходу до влади націонал-соціалістів, були обраховані суми державних витрат на утримання таких категорій, та окреслена точна кількість людей, які підлягали знищенню – 70 тис. осіб (до вересня 1941 р. було знищено 70 273 особи) (Петрюк П., Петрюк А. 2011, повідомлення 2). Одночасно, наголошувалось на економії, яка дозволить в такій спосіб переспрямувати «вивільнені» кошти (885 439 800 райхсмарок; із розрахунку утримання хворих протягом десяти років) на середньостатистичні «здорові» німецькі родини (Експозиція Deutsches Historisches Museum (Берлін)).

Перший закон, який спрямовувався на «регулювання» процесів, що завдавали шкоди «чистоті» «національного тіла», (під натиском націонал-соціалістів, які складала більшість у німецькому парламенті), було прийнято в останні місяці існування Веймарської республіки. Це закон «Про запобігання спадковим захворюванням нащадків» (датований липнем 1933 р.). Його прийняття передбачало обов'язкову примусову стерилізацію людей зі спадковими хворобами (Remembering the «Forgotten victims» of Nazi «Euthanasia» murders). У 1935 р. прийнято ще один закон – «Про охорону спадкового здоров'я німців» (Програма евтаназії та операція T4. Енциклопедія Голокосту).

У такий спосіб було сформовано «правову» основу ідеї так званої «расової гігієни». На початку Другої світової війни,

апелюючи до загострення економічних, соціальних проблем та необхідності додаткових витрат на ведення війни, нацисти запроваджують програму «Дія Т-4». У назві програми знайшла відображення адреса, за якою в центрі Берліна розташовувалось приміщення, у якому знаходилось її координаційне бюро – Тіргартенштрассе, 4.

Спочатку реалізація програми спрямовувалась лише на дітей у віці до трьох років, проте дуже швидко вона «охопила» інші вікові категорії та людей із різними діагнозами. Програму знищення очолив керівник Канцелярії А. Гітлера Філіпп Боулер та лікар, а згодом райхскомісар охорони здоров'я Карл Брандт. Вони керували та координували створення шести центрів у різних регіонах Німеччини та Австрії, де розміщувались газові камери для умертвіння дорослих у межах програми «евтаназія» (Програма евтаназії та операція Т-4. Енциклопедія Голокосту).

Активну участь у реалізації цієї програми брали лікарі та медичний персонал, яких позбавили відповідальності за вчинення ними вбивств. Жертв програми спочатку вбивали шляхом введення ін'єкцій або іншими медикаментозними методами, або ж доводили до голодної смерті. З часом почали використовувати газові камери, які стали експериментальними майданчиками для їх масового використання у концтаборах, розташованих на території Європи. Саме тому програму «Дія Т-4» характеризують як «репетицію» Голокосту (Chase, J. 2017).

Після закінчення війни, попри наявність серед тих, хто постали перед Нюрнбергським трибуналом, були й лікарі та медичний персонал, дотичний до реалізації програми, саме ця сторінка історії на багато років виявилася «забутою». У німецькому контексті така ситуація пояснювалась «витісненням» із пам'яті подібних травматичних сторінок. Характеризуючи особливості німецької історичної пам'яті, відомий фахівець у цій сфері, Ден Дінер увів до наукового обігу термін «прикриваюча пам'ять», тобто приховування подій, які мають однозначно негативне значення, шляхом пригадування неважливих моментів (Diner, 2000).

Підтвердженням такої оцінки є прийняття рішення про будівництво приміщення філармонії на місці зруйнованого під час авіа атак союзників маєтку, в якому розташовувалася штаб-квартира програми «Дія Т-4». Будівництво одного з найбільших та

найвідоміших музичних майданчиків Берліна завершилось у 1963 р. на площі Кемперплац, у центрі якої постала філармонія, розпочалося формування нового культурного центру столиці НДР – Культурного форуму. Оскільки влада комуністичної Німеччини докладала максимум зусиль до формування власного «антифашистського» образу, для його підтримки потрібно було затерти/знищити пам'ять про дотичність «східних» німців до злочинів гітлерівської доби.

Після руйнації Берлінського муру, та фактичного завершення «холодної війни», в Німеччині активізувались дебати довкола питань історичної пам'яті та історичної політики. Однак, до повернення із небуття пам'яті про жертви програм «Евтаназія» та «Дія Т-4», шляхом її увічнення та представлення у музейних практиках, міському просторі, пройшло достатньо часу. Лише завдяки діяльності поодиноких журналістів та вцілілих жертв цих програм та/або їх родичів, які почали об'єднуватись для відновлення справедливості й встановлення пам'яті про подібні злочини нацистів (у тісній співпраці із вченими та лікарями), тема набула публічності. Процес наповнення музейних експозицій, міських просторів пам'ятними знаками, іншою інформацією, яка б стосувалась цієї сторінки німецької історії, був доволі повільним. Однак зараз, практично у кожному музеї Берліна, який пов'язується із «пропрацюванням» минулого, міститься інформація, фото, інші візуальні складові, присвячені цій проблематиці.

Так, в Історичному музеї міста, що розташовується на Музейному острові, представлений стенд, який відображає початок компанії проти людей із інвалідністю. На ньому розміщено обкладинку одного із номерів щомісячного журналу «Neues Volk» за 1938 р. який видавався «Офісом расової політики» нацистської партії. На малюнку (у плакатному стилі) зображено двоє чоловіків. Один – «втілення» здорового, працьовитого, «чистокровного» німця (як зазначено в описі до зображення), а інший – уособлення «негідного» життя («непродуктивного баласту»). Угорі над малюнком цифра – 60 000 райхсмарок. Саме в таку суму, за твердженням нацистських пропагандистів, державній казні обходилося утримання одного хворого протягом його життя (Експозиція Deutsches Historisches Museum (Берлін).

Про складність та повільність прийняття рішень щодо публічного окреслення у культурному просторі німецької столиці місця, пов'язаного із програмою «Дія Т-4» свідчить той факт, що меморіал поблизу філармонії на колишній Тірганденштрассе 4, було відкрито лише у 2014 р. Серед фото на інформаційному стенді цього простору і світлина медсестри Клари Новак (1922–2003), яка стала жертвою програми стерилізації. Інформація про неї є свідченням важливості ролі особи у відновленні пам'яті про «незручні сторінки історії», активної позиції колишніх жертв таких програм та їх родичів. У 1987 р. вона виступила співзасновницею, та до 1999 р. очолювала федерацію постраждалих від програми «Евтаназія» та тих, хто зазнав примусової стерилізації (Меморіал на Тірганденштрассе 4).

Поділ Берліна на зони окупації, будівництво муру у 1961 р., який на тривалий час став втіленням «залізної завіси», залишив у місті і американську зону, на території якої було засновано Вільний університет, на противагу університету Гумбольдта, що перебував під контролем німецької комуністичної влади. Прикметно, що протягом усього часу збереження американського контролю над частиною міста, жодним чином не згадувались та не відображались у меморіальному просторі історичні сюжети, пов'язані із змістом діяльності окремих інституцій, які долучались до реалізації антигуманних програм. На одному із корпусів Вільного університету Берліна (за адресою Ihnestr. 22) лише восени 2023 р. з'явилася меморіальна дошка, на якій міститься інформація про зміст діяльності «Інституту антропології, спадковості людини та евгеніки кайзера Вільгельма», що розташовувався у цьому приміщенні, спеціально для нього побудованому. Співробітники закладу узаконили примусову стерилізацію ще за часів Веймарської республіки. Вони ж мали відношення до проведення медичних експериментів над людьми з інвалідністю, а з приходом до влади нацистів – над євреями, сінти та ромами. (Projekt Geschichte der Ihnestr.22).

Меморіальна дошка з'явилася завдяки діяльності центру «Memorial Site Ihnestr.22» та реалізації проекту, який спрямований на розроблення виставкового простору, що буде інтегрований до конкретного історичного місця. Не менш важливим завданням, яке поставили перед собою члени центру – дослідити передісторію

виникнення евгенічних ідей та розвиток подібних практик, та використання результатів експериментів інституту у повоєнний період. Відкриття простору заплановане на осінь 2024 р. (Projekt Geschichte der Ihnestr.22).

Спільні зусилля журналістів, вчених, представників громадянського суспільства та членів асоціацій/об'єднань жертв (їх родичів) злочинів націонал-соціалізму призвели до формування у німецькому суспільстві максимально шанобливого та уважного ставлення до людей із фізичними та психічними/ментальними хворобами. Наслідком зосередження уваги суспільства на проблемах таких людей, та факт їх дегуманізації і знищення під час націонал-соціалізму, стала кардинальна зміна у ставленні до них, максимальне включення/залучення до суспільного життя, публічність та створення умов у міському транспорті, громадських спорудах, навчальних закладах та інших просторах, адоптованих до спеціальних потреб.

Висновки. Породженні результатами Першої світової війни авторитарні режими, які згодом трансформувались у тоталітарні, серед ключових завдань свого існування та розвитку проголосити створення «кращого світу» та «досконалих» співгромадян. У цьому процесі зловісну роль відіграла психіатрія. Все, що не відповідало новим стандартам, у німецькому випадку втрачало право на життя, у радянському – не мало права на публічність.

Ідеї трактування людей із спадковими та набутими хворобами як «суспільного баласту» народилися в європейському та американському інтелектуальному середовищі задовго до здобуття нацистами влади в Німеччині. Лідери націонал-соціалістичної партії долучились до розробки державних програм, спрямованих на примусову стерилізацію, згодом – позбавлення життя людей із інвалідністю в різні способи, які під час окупації європейських країн набули «масштабування» у концтаборах і не лише.

До тривалого «забуття» цієї сторінки історії долучились не лише німецький та радянський уряди. Не останню роль у ньому відіграла і позиція США, медичні, фармакологічні галузі якої були зацікавленні у використанні результатів експериментів, які проводились над людьми в межах окреслених програм. Лише завдяки зусиллям журналістів, лікарів-психіатрів та колишніх жертв і родичів програм «Евтаназія», «Дія Т-4» та інших, з кінця

1980-х рр. розпочинається процес проговорювання та повернення до історичної пам'яті подій, які призвели до знищених людей. Хоча й повільне, але систематичне включення до меморіальних ландшафтів населених пунктів Німеччини, повертає пам'ять про жертви нацизму та слугує застереженням людству щодо неможливості порушення загально етичних норм, завдяки яким ми залишаємось людьми.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Фінансовано Європейським Союзом. Однак погляди та висловлені думки належать лише авторам та не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Erasmus+ Програми ЄС для освіти, навчання, молоді та спорту. Ані Європейський Союз, ані орган, що надає дозвіл, не можуть нести за них відповідальності.

Джерела та література

Джадт, Т., Снайдер, Т. (2019). Роздуми про двадцяте століття. Перек. з англ. П. Гришак. Львів: Човен. 384 с.

Експозиція Deutsches Historisches Museum (Berlin).

Меморіал на Тіргарденштрассе, 4. Покликання на одному зі стендів на Landesarchiv NRW – D107/73 M5. (з особистого архіву авторів).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2011). Психіатрія за нацизму: насильницька стерилізація душевнохворих та інших осіб. Повідомлення 2. *Психічне здоров'я*. Вип. 1. С. 54–62. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper397.htm> [російською мовою] (Accessed 18 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2011). Психіатрія за нацизму: проведення «Акції Т-4» з активною участю психіатрів. Повідомлення 3. *Психічне здоров'я*. Вип. 2. С. 53–63. URL: <https://web.archive.org/web/20130113063141/http://www.psychiatry.ua/articles/paper398.htm> [російською мовою] (Accessed 19 March 2024).

Програма евтаназії та операція Т 4. Енциклопедія Голокосту <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/euthanasia-program> (Accessed 27 March 2024).

100 Jahre Landeskrankenhaus Lüneburg. Landeskrankenhaus Lüneburg (Hg.). Lüneburg (2001).

https://www.luenepedia.de/wiki/Psychiatrische_Klinik_L%C3%BCneburg
(Accessed 28 March 2024).

Binding, K., Hoche, A. (2012) *Allowing the destruction of Life Unworthy of Life Its Measure and Form.* 120 p.

Böhme, K., Lohalm, U. (Hg.). (1993). *Wege in den Tod. Hamburgs Anstalt Langenhorn und die Euthanasie in der Zeit des Nationalsozialismus.* Hamburg. 512 p.

Chase, J. (2017). Remembering the 'forgotten victims' of Nazi 'euthanasia' murders. *Deutsche Welle*, 2017. <https://www.dw.com/en/remembering-the-forgotten-victims-of-nazi-euthanasia-murders/a-37286088> (Accessed 27 March 2024).

Die nationalsozialistische «Euthanasie»-Aktion «T4» und ihre Opfer. Geschichte und ethische Konsequenzen für die Gegenwart, (herausgegeben von Maike Rotzoll und andere). 2010, Paderborn. 463 p.

Diner, D. (2000). *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust.* University of California Press. 286 p.

Engelbracht, Gerda. (1994). Zur Tötung von Patienten und Patientinnen in der Bremer Nervenklinik während. *Sozialpsychiatrische Informationen*, Nr. 1, Bonn. 35–39.

Finzen, Asmus. (1983). Auf dem Dienstweg. Die Verstrickung einer Anstalt in die Tötung psychisch Kranker. Rehburg-Loccum. 133 p.

Friedlander, Henry. (2002). *Der Weg zum NS-Genozid. Von der Euthanasie zur Endlösung.* Berlin Verlag, Berlin. 624 p.

Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966, Hg.: Adelheid L. Rüter-Ehlermann u. a., Redaktion Fritz Bauer u. a., Band 1–22, Amsterdam 1968–1981.

Klee, E. (1983) «Euthanasie» im NS-Staat. Die «Vernichtung lebensunwerten Lebens». S. Fischer, Frankfurt. 502 p.

Letters and memoranda from the euthanasia program, including reports of specific actions and reactions in localities. URL: <https://nuremberg.law.harvard.edu/documents/2615-letters-and-memoranda-from?q=martin+bormann#p.3> (Accessed 25 March 2024).

Lüneburg (Landes-Heil-und Pflegeanstalt Lüneburg) <https://www.uvm.edu/~lkaelber/children/lueneburg/lueneburg.html>.

Porksen, N., Heiko W. (1984). «Geistig Minderwertig...»: Lebensvernichtung in der Psychiatrie: Die Heil- und Pflegeanstalt Lüneburg". *Heimat, Heide, Hakenkreuz. Lüneburgs Weg ins Dritte Reich*, edited by Lüneburger Arbeitskreis "Machtergreifung." Hamburg: VSA-Verlag. Pp. 163–71

Projekt Geschichte der Ihnestr. 22. URL: <https://www.polsoz.fu-berlin.de/en/polwiss/gesch-ihne22/index.html> (Accessed 16 March 2024).

Reiter, R. (1996). Nationalsozialismus und Moral. Die «Pflichtenlehre» eines Verbrecherstaates. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag. 214 p.

Reiter, R. (2005). **Psychiatrie im Nationalsozialismus** und die Bildungs- und Gedenkstätte “Opfer der NS-Psychiatrie” in Lüneburg. Marburg. 246 p.

Remembering the «Forgotten victims» of Nazi «Euthanasia» murders. URL: <https://avim.org.tr/en/Bulten/REMEMBERING-THE-FORGOTTEN-VICTIMS-OF-NAZI-EUTHANASIA-MURDERS> (Accessed 23 March 2024).

Rubinfeld, S. (2017) Medicine after the Holocaust. URL: <https://www.tmc.edu/news/2017/04/medicine-after-the-holocaust>

Söhner, F., Cranach, V., & Fangerau, M., Becker, T. (2017). After the Action T4: "Regionalized euthanasia" in the Günzburg Psychiatric Hospital. *Nervenarzt*. Sep; 88 (9):1065-1073. doi: 10.1007/s00115-016-0190-1.

Steger, F., Görgl, A., & Strube, W., Winkelmann, H.J., Becker, T. (2010). The role of the "Heil- und Pflegeanstalt" (state hospital) Günzburg in the context of the "Aktion-T4". *Psychiatr Prax*. Sep;37(6):300-5. doi: 10.1055/s-0030-1248439.

Steger, F., Gorgl, A., Strube, W. (2011). Die «Aktion-T4». *Der Nervenarzt* 82 (11):1476–1482. Universität Augsburg.

References

Dzhadt, T., Snaider, T. (2019). Rozdumy pro dvadtsiate stolittia. Perek. z anh. P. Hrytsak. Lviv: Choven. 384 s. [in Ukrainian].

Ekspozytsiia Deutsches Historisches Museum (Berlin). (From the personal archive of the authors).

Memorial na Tirhardenshtrasse, 4. Poklykannia na odnomu zi stendiv na Landesarchiv NRW – D107/73 M5. (From the personal archive of the authors).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2011). Psykhiatriia za natsyzmu: nasylnytska sterylizatsiia dushevnokhvorykh ta inshykh osib. Povidomlennia 2. Psykhichne zdorovia. Vyp. 1. S. 54–62. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper397.htm> (Accessed 18 March 2024). [in Russian].

Petriuk, P., Petriuk, O. (2011). Psykhiatriia za natsyzmu: provedennia «Aktii T-4» z aktyvnoiu uchastiu psykhiatriv. Povidomlennia 3. Psykhichne zdorovia. Vyp 2. S. 53–63. URL: <https://web.archive.org/web/20130113063141/http://www.psychiatry.ua/article/s/paper398.htm> (Accessed 19 March 2024). [in Russian].

Porksen, N., Heiko W. 1984. "Geistig Minderwertig...: Lebensvernichtung in der Psychiatrie: Die Heil- und Pflegeanstalt Lüneburg." *Heimat, Heide, Hakenkreuz. Lüneburgs Weg ins Dritte Reich*, edited by Lüneburger Arbeitskreis "Machtergreifung." Hamburg: VSA-Verlag. Pp. 163-71. [in German].

Prohrama evtanazii ta operatsiia T 4. Entsyklopediia Holokostu. URL: <https://encyclopedia.usmm.org/content/ru/article/euthanasia-program> (Accessed 27 March 2024). [in Ukrainian].

100 Jahre Landeskrankenhaus Lüneburg. Landeskrankenhaus Lüneburg (Hg.). Lüneburg (2001). https://www.luenepedia.de/wiki/Psychiatrische_Klinik_L%C3%BCneburg (Accessed 28 March 2024). [in German].

Binding, K., Hoche, A. (2012) *Allowing the destruction of Life Unworthy of Life Its Measure and Form.* 120 p. [in English].

Böhme, K., Lohalm, U. (Hg.). (1993). *Wege in den Tod.* Hamburgs Anstalt Langenhorn und die Euthanasie in der Zeit des Nationalsozialismus. Hamburg. 512 p. [in German].

Chase, J. (2017). Remembering the «forgotten victims» of Nazi «euthanasia» murders. *Deutsche Welle*, 2017. <https://www.dw.com/en/remembering-the-forgotten-victims-of-nazi-euthanasia-murders/a-37286088> (Accessed 27 March 2024). [in English].

Die nationalsozialistische «Euthanasie»-Aktion «T4» und ihre Opfer. Geschichte und ethische Konsequenzen für die Gegenwart, (herausgegeben von Maieke Rotzoll und andere). 2010, Paderborn. 463 p. [in German].

Diner, D. (2000). *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust.* University of California Press. 286 p. [in English].

Engelbracht, Gerda. (1994). Zur Tötung von Patienten und Patientinnen in der Bremer Nervenlinik während. *Sozialpsychiatrische Informationen*, Nr. 1, Bonn. 35–39. [in German].

Finzen, Asmus. (1983). Auf dem Dienstweg. Die Verstrickung einer Anstalt in die Tötung psychisch Kranker. *Rehburg-Loccum*. 133 p. [in German].

Friedlander, Henry. (2002). *Der Weg zum NS-Genozid. Von der Euthanasie zur Endlösung.* Berlin Verlag, Berlin. 624 p. [in German].

Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966, Hg.: Adelheid L. Rüter-Ehlermann u. a., Redaktion Fritz Bauer u. a., Band 1–22, Amsterdam 1968–1981. [in German].

Klee, E. (1983) «Euthanasie» im NS-Staat. Die «Vernichtung lebensunwerten Lebens». S. Fischer, Frankfurt. 502 p. [in German].

Letters and memoranda from the euthanasia program, including reports of specific actions and reactions in localities. URL: <https://nuremberg.law.harvard.edu/documents/2615-letters-and-memoranda-from?q=martin+bormann#p.3> (Accessed 25 March 2024). [in English].

Lüneburg (Landes-Heil-und Pflegeanstalt Lüneburg) <https://www.uvm.edu/~lkaelber/children/lueneburg/lueneburg.html>. [in German].

Porksens, N., Heiko W. (1984). «Geistig Minderwertig...»: Lebensvernichtung in der Psychiatrie: Die Heil- und Pflegeanstalt Lüneburg". *Heimat, Heide, Hakenkreuz. Lüneburgs Weg ins Dritte Reich*, edited by Lüneburger Arbeitskreis "Machtergreifung." Hamburg: VSA-Verlag. Pp. 163-71. [in German].

Projekt Geschichte der Ihnestr. 22. URL: <https://www.polsoz.fu-berlin.de/en/polwiss/gesch-ihne22/index.html> (Accessed 16 March 2024). [in German].

Reiter, R. (1996). Nationalsozialismus und Moral. Die «Pflichtenlehre» eines Verbrecherstaates. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag. 214 p. [in German].

Reiter, R. (2005). *Psychiatrie im Nationalsozialismus* und die Bildungs- und Gedenkstätte "Opfer der NS-Psychiatrie" in Lüneburg. Marburg. 246 p. [in German].

Remembering the «Forgotten victims» of Nazi «Euthanasia» murders. URL: <https://avim.org.tr/en/Bulten/REMEMBERING-THE-FORGOTTEN-VICTIMS-OF-NAZI-EUTHANASIA-MURDERS> (Accessed 23 March 2024). [in English].

Rubinfeld, S. (2017) *Medicine after the Holocaust*. URL: <https://www.tmc.edu/news/2017/04/medicine-after-the-holocaust> [in English].

Söhner, F., Cranach, V., & Fangerau, M., Becker, T. (2017). After the Action T4: "Regionalized euthanasia" in the Günzburg Psychiatric Hospital. *Nervenarzt*. Sep; 88 (9):1065-1073. doi: 10.1007/s00115-016-0190-1. [in German].

Steger, F., Görgl, A., & Strube, W., Winkelmann, HJ., Becker, T. (2010). The role of the "Heil- und Pflegeanstalt" (state hospital) Günzburg in the context of the "Aktion-T4". *Psychiatr Prax*. Sep;37(6):300-5. doi: 10.1055/s-0030-1248439. [in German].

Steger, F., Gorgl, A., Strube, W. (2011). Die «Aktion-T4». *Der Nervenarzt* 82 (11):1476–1482. Universität Augsburg. [in German].

Vengerska V., Kovalchuk I. "UNWORTHY LIFE" AND HISTORICAL MEMORY OF THE VICTIMS OF NAZISM IN GERMANY AND UKRAINE: THEORY, HISTORIOGRAPHY AND POLITICAL PRACTICES

Abstract

The purpose of the work is to investigate the situation after the Second World War and in our time, in relation to the memory of the crimes of the Nazi regime, which were related to social and racial experiments, and their reflection in the historiography, memorial, artistic and cultural practices of Germany. Among the tasks that the authors set before themselves was the

analysis of the features of the displacement/forgetting of "inconvenient" pages of history for a long period in the post-war period, and the reasons for their "return". **Research methodology.** Among the methodological approaches used by the authors during the preparation of the article: historiographical and source studies, methods of memory study, comparative studies, history of science, as well as a new interdisciplinary direction - disability studies, which is related to the study of the meaning, nature and consequences of disability. **Scientific novelty** is determined by comparing the situation of remembering the victims of the Nazi regime, whose lives were called "unworthy", and the presentation of this topic in historical and other special literature, historical memory and commemorative practices of Germany and Ukraine. **Conclusions.** The ideas of treating people with hereditary and acquired diseases as "social ballast" were born in the European and American intellectual environment long before the Nazis came to power in Germany. The leaders of the National Socialist Party participated in the development of state programs aimed at forced sterilization, and later - taking the lives of people with disabilities in various ways, which during the occupation of European countries acquired "scaling" in concentration camps and not only.

Not only the German and Soviet governments joined in the long "forgetting" of this page of history. Not the last role was played by the position of the USA, whose medical and pharmacological fields were interested in using the results of experiments conducted on people within the framework of the outlined programs. Only thanks to the efforts of journalists, psychiatrists and former victims and relatives of the programs "Euthanasia", "Action T-4" and others, since the end of the 1980s, the process of speaking and returning to historical memory the events that led to the destroyed people Although slow, but systematic inclusion in the memorial landscapes of settlements in Germany and Ukraine, brings back the memory of the victims of Nazism and serves as a warning to humanity about the impossibility of violating the general ethical norms that keep us human.

This article was written within the framework of the project "European integration and Ukraine: historical memory and migration challenges" of the Jean Monnet Erasmus+ program and consists of two parts. The end of the article will be published in the next issue of *Intermarum: History, Politics, Culture* magazine.

Key words: World War II, Nazism, historical memory, historical politics, memorial space, Ukraine, Germany, euthanasia.

**Więherska W., Kowalczyk I. „NIEGODNE ŻYCIE” I PAMIĘĆ
HISTORYCZNA OFIAR NAZIZMU W NIEMCZECH I UKRAINIE:
TEORIA, HISTORIOGRAFIA I PRAKTYKI POLITYCZNE**

Streszczenie

Celem pracy jest zbadanie sytuacji po drugiej wojnie światowej i współcześnie, w odniesieniu do pamięci o zbrodniach reżimu nazistowskiego, które wiązały się z eksperymentami społecznymi i rasowymi oraz ich odbiciem w historiografii, pamiątkowych, artystycznych i kulturalnych praktykach Niemiec. Wśród zadań, jakie postawili sobie autorzy, jest analiza cech wycofania/„zapomnienia” „niewygodnych” momentów historii na długi okres powojennego czasu i przyczyn ich „powrotu”. **Metodologia badań.** Wśród podejść metodologicznych zastosowanych przez autorów w trakcie przygotowywania artykułu: badania historiograficzne i źródłowe, metody badania pamięci, badania porównawcze, historia nauki, a także nowy kierunek interdyscyplinarny – disability studies, który wiąże się z badaniem znaczenia, charakteru i skutków niepełnosprawności. **Nowatorstwo naukowe** polega na porównaniu sytuacji upamiętniania ofiar reżimu nazistowskiego, których życie nazwano „niegodnymi”, z reprezentacją tego tematu w literaturze historycznej i specjalistycznej, pamięci historycznej i praktykach upamiętniających Niemiec i Ukrainy. **Wnioski.** Idee traktowania osób chorych dziedzicznie i nabytych jako „balastu społecznego” narodziły się w europejskim i amerykańskim środowisku intelektualnym na długo przed dojściem nazistów do władzy w Niemczech. Przywódcy Partii Narodowo-Socjalistycznej uczestniczyli w opracowywaniu państwowych programów mających na celu przymusową sterylizację, a później – odbieranie życia osobom niepełnosprawnym na różne sposoby, co w czasie okupacji krajów europejskich zyskało „skalowanie” w obozach koncentracyjnych i nie tylko.

Do długiego „zapominania” tej karty historii włączyły się nie tylko rządy Niemiec i ZSRR. Nie ostatnią rolę w tym odegrało stanowisko Stanów Zjednoczonych, których dziedziny medyczne i farmakologiczne były zainteresowane wykorzystaniem wyników eksperymentów prowadzonych na ludziach w ramach zarysowanych programów. Tylko dzięki wysiłkom dziennikarzy, psychiatrów oraz byłych ofiar i bliskich programów „Eutanazja”, „Akcja T-4” i innych, od końca lat 80 XX w. rozpoczął się proces opowiadania i przywracania pamięci historycznej wydarzeń, które doprowadziły do zniszczonych ludzi. Choć powolne, ale systematyczne wpisywanie w krajobraz pamięci osiedli Niemiec i Ukrainy, przywraca pamięć o ofiarach nazizmu i stanowi przestrożę dla ludzkości przed niemożliwością naruszenia ogólnych norm etycznych, które czynią nas ludźmi.

Słowa kluczowe: Druga wojna światowa, nazizm, pamięć historyczna, polityka historyczna, przestrzeń pamięci, Ukraina, Niemcy, eutanazja.

Статтю надіслано до редколегії 15.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.